

ЗУМОВЛЕНІСТЬ ЕТНОСІВ ПРИРОДНИМ І СУСПІЛЬНИМ СЕРЕДОВИЩЕМ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Традиційно кожний із нас вважає себе не лише істотою, людиною, чиймось сином або донькою, а й, водночас, і представником певного народу: хтось вважає себе іспанцем, хтось – українцем, а хтось – кубинцем. Тем не менш, слово “народ”, як і слово “суспільство” (а будь-який народ не може існувати поза суспільством), має багато значень. У повсякденному вжитку людина найчастіше застосовує слово “народ” у контексті протиставлення нижчих соціальних верств владі або знаті. Однак існує й інше значення цього слова, згідно з яким народ – це, насамперед, сукупність людей, об’єднаних приналежністю до того чи іншого геосоціального організму. У такому контексті ми можемо говорити про народ Ірану, Венесуели або Алжиру.

Але і тут існує складність сприйняття цієї дефініції. Так, під словосполученням “народ Індії” може йтися про населення Індії загалом, але не слід забувати, що в цій країні мешкає понад 300 народів, серед яких – хіндустанці, таміли, маратхі, біхарці, бенгальці, сітхи та ін. Тому в даному контексті слово “народ” має кілька значень. Або, наприклад, корейці: вони мешкають у двох окремих геосоціальних організаціях, навіть у двох різних класових суспільствах. Таким чином, коли ми кажемо “білоруський” або “шведський народ”, то вкладаємо у це поняття цілком інший смисл, ніж коли говоримо про індійський чи корейський народ.

Отже, термін “народ” не в змозі чітко відобразити процеси, які відбуваються зовні і всередині великих людських мас. Для універсального вираження цих процесів можна застосувати й інші терміни, а саме: “етнос” і “етногенез”. Самі ці два терміни і є, на нашу думку, ключовими у визначенні та відображенні процесів, які відбуваються на межі соціального і біологічного існування людини.

Розпочинаючи дослідження етносів, чітко окреслимо межу між суспільством і етносом. Етнос, зазвичай, не є суспільством, і навпаки, суспільство не об’єднує у собі етноси. Це дві досить близькі, але, водночас, специфічні форми існування людини, які мають спільні якості, але розвиваються за незалежними один від іншого законами. Не можна, наприклад, приєднатися до певного етносу або перейти до іншого етносу, оскільки сам суб’єкт етносу незалежно від своїх бажань сприймає себе представником того чи іншого етносу. Етнос – це, передусім, явище природи, тоді як суспільство є продуктом матеріальної і розумової діяльності людини.

Однак і у суспільства, і в етносів (народів і націй) є загальна ознака, яка об’єднує їх усіх – це географічне середовище. Етнос народжується як явище і продукт природи, розвивається, досягає піку свого існування і, нарешті, гине у конкретному географічному просторі. Наприклад, поява у третьому тисячолітті до н.е. єгипетської цивілізації безпосередньо пов’язана з географічними умовами, а саме – з рікою Ніл, яка стала природнім зрошувачем завдяки мулу навколишніх земель, що сприяло розвитку сільського господарства всього регіону. Однак поява перших держав Месопотамії, які знаходились у приблизно однаковому географічному і кліматичному регіоні, запізнилась майже на три століття і пов’язана з потребою побудови складних іригаційних систем у долині річок Тигру та Євфрату.

Географічне середовище безпосередньо впливає на формування і властивості етносу. Але не тільки воно формує властивості етносу, а й етнос пристосовується до умов існування в даному географічному просторі.

Людина існує в колективі, який, залежно від кута зору, можна розглядати, наприклад, як елемент соціуму або як елемент етносу. Кожна людина одночасно є і членом суспільства, і представником етнічної спільноти. Але ці два поняття знаходяться у різних площинах.

Для того, щоб оперувати потрібними нам дефініціями, насамперед, визначимо поняття “етнос”. Тут можна вирізнити три точки зору:

1) “спільна” географія редукує всю діяльність людини до природних закономірностей;

2) деякі історики і етнографи вважають всі феномени, пов’язані з людиною, соціальними;

3) в антропогенних процесах виокремлюються вияви суспільної комплексу природних (механічна, фізична, хімічна і біологічна) форм руху матерії (останню концепцію розвинув Л.Гумільов).

Особливе місце посідає точка зору М.І. Артамонова – відомого археолога і історика хазар, який вважав, що “етнос, як і клас, не соціальна організація, а стан, при цьому залежність людини від природи є тим меншою, чим вищою є її культурний рівень” [1, 75–77].

Отже, етнос – це явище, яке знаходиться на межі між біосферою і соціосферою, а звичайний словник з політичної географії тлумачить його як природно складений на основі оригінального стереотипу поведінки колектив людей, який існує як енергетична система і протиставляє себе всім іншим схожим колективам.

Таким чином, можна твердити, що всі етноси не схожі між собою. Різні народи виникли в різні епохи і мали різні історичні долі. Звичайно, на етноси впливає географічне середовище, але не лише воно. У формуванні етносу відіграють свою роль певні традиції, успадковані від минулих поколінь, звичайна ворожнеча або дружба з сусідами (наприклад, Уругвай – Аргентина, Персія – Греція, Рим – Карфаген), релігія, культурна спадщина тощо. Крім цього існує закон розвитку, який стосується етносів, вияв якого в процесах виникнення і загибелі народів можна назвати етногенезом.

Ще одне поняття, суть якого потрібно розкрити – це “біосфера”. Ввів його у науковий обіг В.І. Вернадський, позначивши ним одну з оболонок Землі, яка містить у собі, крім сукупності живих організмів, усі здобутки їх минулої життєдіяльності, а також ґрунт, залишкові породи, вільний кисень атмосфери тощо. Таким чином, встановлення зв’язку етногенезу з біохімічними процесами біосфери не є “біологізмом”, а, скоріше, “географізмом”, оскільки все, що є на поверхні Землі, безпосередньо входить до сфери географії – або фізичної, або екологічної, або історичної.

Що нам відомо про етнос? Ми можемо більш-менш впевнено твердити, що етнос як явище не мав місця в нижньому палеоліті. Про людей верхнього палеоліту ми знаємо більше: вони вмели полювати, робити списи, вбиратись в одягу і навіть малювали. Ось тут вже можна висунути гіпотезу (що, власне, і зробив Т. де Шарден), що форма їх негативного буття була схожа на ту, яка нині відома нам. А народи пізнього неоліту і бронзи (III–II тис. до н.е.) можна вже назвати історичними, вірніше – напівісторичними. Достовірний матеріал нам дає епоха, письмові джерела якої описують історію етносів, їх взаємовідносини.

Етнос – явище не суто соціальне. (До речі, на це вказує і Гумільов: “... проблема етногенезу перебуває на межі історичної науки, там, де її соціальні аспекти переходять у природні” [2, 52].

Явище етногенезу відбувається на поверхні Землі за тих чи інших географічних умов. З цього випливає питання значення ландшафту у формуванні етносів. Гумільов розмістив проблему появи етносів на перетині трьох наук: історії, географії і біології. Однак у цьому підході цілком відкинута роль соціо-історичних організмів (держав) на процеси формування особливих властивостей етносів.

Людина являє собою важливий географічний фактор, якому властива ініціатива. І історію етногенезу, на нашу думку, не можна розглядати виключно як взаємовідносини біології і географії (як це робив Гумільов), оскільки історія має ще й політичний аспект.

Також, на нашу думку, не можна розглядати рельєф і клімат єдиними чи основними детермінуючими факторами розвитку етносів. Схожі географічні умови не сприяють схожості етносів. Австрійці значно відрізняються від пуштунів Афганістану, хоча ці два етноси живуть у схожих географічних умовах. Сам по собі географічний простір є лише потенційним фактором, який може за певних історичних умов актуалізуватись, а може і ні. Це залежить, насамперед, від суб'єктивного фактору – від людини, яка заселяє даний простір.

Однією з особливих рис етносів є їхнє загально історичне протиставлення “ми – вони”, яке існує за всіх часів. Елліни і варвари, китайці і ху (всі не китайці), араби-мусульмани і “невірні”, католики і “нечестиві”, православні і “нехристі”, американці (на сучасному етапі) і всі інші і т.д. І, як ми бачимо, тут відіграє свою роль не лише географічний фактор. Ще Гегель писав, що “неможливо вказувати на клімат Іонії як на причину творів Гомера” [3, 72].

За якою ж ознакою можна визначити той чи інший етнос? Жодної виключної ознаки для визначення етносу не існує. Об'єднатися в етнос не можна, оскільки належність до того чи іншого етносу сприймається самим суб'єктом безпосередньо, а всіма іншими визнається як факт, який не підлягає сумніву. З цього випливає, що в основі етнічної діяльності перебуває відчуття. Людина належить до свого етносу з народження; у світі немає жодної людини, яка була б позаетнічною.

Але етнос не можна ототожнювати із суспільством. Як відомо, класи – це соціально-історичні категорії. У широкому розумінні “соціальна категорія” може бути поширена на стійкі інститути, наприклад, державу або церковну організацію. Так, буде некоректно класифікувати населення Києва, сказавши, що в столиці мешкають військові, студенти і білоруси.

Повернемося до протиставлення “ми” і “вони”. Що його породжує? Це не є мова, оскільки існує чимало етносів, які розмовляють двома або трьома мовами (наприклад, українці), а також такі, які говорять лише однією (сучасні американці). Французьке населення розмовляє чотирма мовами (французькою, кельтською, баскською, провансальською) і це не перешкоджає їх етнічній єдності. Водночас мексиканці, перуанці, аргентинці говорять іспанською, проте вони не іспанці.

Ідеологія також не є тією ознакою, за якою можна виокремлювати етноси (соціалістична Естонія була більш віддаленою від Москви, ніж, скажімо, несоціалістичний Ірак). Наприклад, з релігійної концепції може виокремитися новий етнос, як, наприклад, це відбулося в XVI ст. з появою вчення сікхів, які виокремили себе від індусів. Але якщо хтось, скажімо, у Львові, цілком сприйняв би цю релігію, він аж ніяк не став би для сікхів “своїм”.

Також етнос не можна зводити до біологічних таксономічних одиниць, тобто до раси чи популяції: “Раси відрізняються одна від іншої за фізичними ознаками, які не мають істотного значення для життєдіяльності людини” [4, 325–329], тоді як “популяція – це сукупність осіб, які населяють певну територію, де вони здійснюють вільне схрещування і, водночас, є відокремленими від сусідніх популяцій тією чи іншою мірою ізольованості” [5]. Етнос – це колектив осіб, який має неповторну внутрішню структуру й оригінальний стереотип поведінки. З цього випливає, що етнос – це явище, яке не можна звести ні до соціальних, ні до біологічних, ні до географічних умов.

Одним із перших концепцію етносу як самостійного явища розробив С.М. Широкогоров. Він визначив етнос як “форму, в якій відбувається процес творення, розвитку і смерті елементів, які дають можливість людству як виду існувати” [6, 4–6]. Соціальну структуру дослідник розглядав як біологічну категорію, а саме – як нову форму пристосування, розвиток якої відбувається за рахунок етнічного оточення. Погляди

Широкогорова мають спільні риси з концепцією А.Тойнбі про “виклик і відповідь”, згідно з якою творчим актом є реакція на “виклик” середовища.

Загальні висновки Широкогорова такі:

“1. Розвиток етносу відбувається шляхом пристосування всього комплексу за рахунок ускладнення певних явищ і, можливо, спрощення інших.

2. Етноси самі пристосовуються до середовища і пристосовують його до себе.

3. Рух етносів відбувається у напрямку національного супротиву” [6, 126–129].

На сьогодні ці погляди є дещо застарілими, але для свого часу (а концепція Широкогорова склалася на початку ХХ ст.) це було, безперечно, прогресивним кроком.

Досить поширеною є думка, нібито етнічна самосвідомість як один із соціальних факторів визначає не лише існування етносу, а й його виникнення (безпосередньо на це вказує Бромлей [7, 122–123]). Чи можна з цим погодитись? Мабуть, ні, оскільки, виходячи з цієї думки, ми отримуємо парадоксальну тезу: самосвідомість виявляється в самоназві. Але ж існує чимало прикладів, коли кілька різних етносів мають одну і ту саму назву, і, навпаки, один етнос може мати кілька різних назв (так, назва “росіяни” об’єднує близько 130 етносів, які, своєю чергою, не вважають себе росіянами за походженням).

В історичному процесі немає місця для цілком ізольованого існування етносів, зазвичай між етносами складаються різні варіанти міжетнічних контактів. Гумільов вирізняє чотири їх варіанти:

“а) співіснування, за яким етноси не змішуються один з іншим, а тільки запозичають технічні нововведення;

б) асиміляція, тобто поглинення одного етносу іншим з цілковитим забуттям походження і традицій першого;

в) метисація, за якої зберігається традиція попередніх етносів...;

г) злиття, за якого забуваються традиції обох первісних компонентів... і виникає новий, третій етнос. Це, по суті, головний варіант етногенезу” [2, 84].

Крім того, згідно з теорією Бромлея, “для збереження етнічних традицій потрібна ендогамія, оскільки ендогамна сім’я передає дитині стійкий стереотип поведінки, а екзогамна сім’я передає йому два стереотипи, які взаємно гасять один іншого” [8, 84–92].

Таким чином, кожний етнос має свою власну структуру і свій неповторний стереотип поведінки. Норми поведінки між етнічними суб’єктами даного етносу змінюються залежно від оптимального способу взаємодії між цими суб’єктами і тому для членів етносу вони не обтяжливі. Все змінюється до навпаки, коли частина етносу потрапляє в чужий, іншородний етнос. Норми поведінки одразу стають несприятливими, важкими і навіть дивними.

Отже, етнос – це колектив осіб, який виокремлює себе з поза всіх інших колективів. Етнос вирізняється більш-менш стійкою організацією, хоча і виникає, і зникає в історичному часі. Мова, походження, звичаї, ідеологія іноді є визначальними моментами, а іноді – ні. Також зазначимо, що поведінка етносу змінюється залежно від його віку.

Коли етнічна спільнота вступає в перший творчий період свого становлення (тобто коли етнос, власне, виникає), основна частина його населення на шляху етнічного розвитку накопичує матеріальні та ідейні цінності. “Це накопичення можна назвати “пасеїзм” [9, 143–157]. Зміст його полягає в тому, що кожний активний будівник етнічної цінності відчуває себе продовжувачем лінії пращурів: ще одна перемога, ще одна будова, ще одна книга. Кожна прожита хвилина сприймається як прирощування до існуючого минулого. Гумільов визначив перший етап етногенезу як “епоху героїв” (Роланд, Пересвіт, спартанці біля Фермопіл тощо). Люди такого складу зустрічаються в усі епохи, але в початкових стадіях етногенезу їх дещо більше.

Тільки-но склад (відсотковий склад) цих людей зменшується, на зміну пасеїзму приходять актуалізм. Люди цього складу забувають минуле і не хочуть знати майбутнього, а лише зараз і для себе. Вони мужні, енергійні, талановиті, але те, що вони роблять, вони роблять заради себе (Людовик XIV, Наполеон, Іван Грозний).

Далі настає ігнорування не лише минулого, а й сьогочасності заради майбутнього. Минуле відкидається як зникле, сьогочасне – як неприйнятне, реальною визнається тільки мрія (ідеалізм Платона, футуризм Маяковського). Але футуристичне сприйняття дійсності знищує етнос або частково, або цілком, і тому “мрійники” або самі гинуть, або стають актуалістами.

Нарешті, четверта стадія етнічної динаміки. Вона полягає в ігноруванні часу як такого. Час не цікавить людей такого складу. Ці люди звичайні пристосуванці, які користуються здобутками трьох попередніх категорій.

Відзначимо, що в реальну етнічну цілісність як динамічну систему входять не лише люди, а й елементи ландшафту, традиції, взаємовідносини із сусідами тощо.

Найбільшою одиницею після людства в цілому є суперетнос, тобто група етносів, яка виникла одночасно в одному регіоні і яка виявляє себе в історії як мозаїчна цілісність, що складається з етносів. Етноси, своєю чергою, поділяються на субетноси, тобто підрозділи, які існують завдяки тому, що вони входять до єдності етносу. Поза етносу вони існувати не можуть і гинуть. Існують ще дві таксономічні одиниці, які, власне, і становлять будь-який субетнос – це консорції і конвіксії.

Консорція – це група людей, об’єднаних однією історичною долею (скажімо, артели, секти, банди, клуби та ін.) Частіше за все вони швидко розпадаються, але іноді зберігаються на термін до кількох поколінь. Тоді вони перетворюються на конвіксії, тобто групи людей з однохарактерним побутом і сімейними зв’язками. Конвіксії, що збереглись, перетворюються на субетноси.

Подібно до етносу, суперетнос протиставляє себе всім іншим суперетносам.

Всі етноси можна умовно поділити на “статичні” і “динамічні”. Статичні етноси – це такі, в яких кожний життєвий цикл повторюється без змін. Це нібито “мертві” етноси. У динамічних етносів завжди виникає проблема “батьків і дітей”. Молоде покоління не схоже на попереднє: змінюються ідеали, смаки, звичаї, з’являється категорія “мода”. Інакше кажучи, відбувається розвиток культури. Динамічні етноси або зникають безслідно, або стають статичними. А це означає, що всі етноси є смертними. Цікаву думку щодо цього висловив Д.Неру: “Жоден народ, жодна раса не лишаються незмінними. Вони безперервно спілкуються з іншими народами і расами і постійно змінюються. Вони можуть здаватися помираючими, а потім знову воскреснути як новий народ або як різновид старого” [10, 53].

Новонароджений етнос, тільки-но він з’являється, одразу ж залучається до світового історичного процесу. Це означає, що він починає взаємодіяти із сусідами, які йому завжди ворожі. Чому це відбувається? Поява чогось нового, активного, обов’язково руйнує вже сталий устрій життя. Багатства регіону, в якому відбулось народження етносу, завжди обмежені. Цілком зрозуміло, що ті, хто спокійно існував до появи змін, не мають бажання обмежувати себе або поступатися своїм місцем іншим. Починається природний супротив новому, який, найчастіше, дістає форми війни. Для того, щоб вижити, в новому етносі колективні інтереси мають бути вищими за особисті.

У теорії геополітичної думки історично склалися дві концепції, які існують і сьогодні: всесвітньо-історична і культурно-історична.

Перша пояснює історію народів як єдиний процес прогресивного розвитку. Вперше вона була сформульована у середні віки як концепція “чотирьох імперій” минулого: ассирійської, перської, македонської, римської і п’ятої – “Священної Римської імперії німецької нації”. “Прогресом” за цією концепцією вважали поступове розширення території відповідно до інтересів імперської влади. Згодом, із розпадом імперії, прогресивними були визнані “цивілізації”, під якими розуміли, насамперед, цивілізації західної, романо-німецької Європи. У XIX ст. ця система дістала назви “європоцентризму”.

Культурно-історична концепція була вперше декларована Геродотом, який протипоставив Європу та Азію. Під Європою він розумів систему полісів стародавньої

Греції, а під Азією – Перську монархію. Згодом, сюди довелось додати Скіфію і Ефіопію, які однаково не були схожі ні на Елладу, ні на стародавній Іран, тому подальший список культурних регіонів довелося розширити, аж поки вся ойкумена не була розписаною на культурно-історичні області. Основну відмінність культурно-історичної школи від всесвітньо-історичної становить постулат: кожна культурна сфера має свій шлях розвитку. Найвидатнішими представниками культурно-історичної школи є: М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі, Ф.Ратцель.

Коротко зупинимось на поглядах А.Тойнбі. Одиницею історії, згідно з його концепцією, є “суспільство”. “Суспільства” поділяються на дві групи: “примітивні”, які вже не розвиваються, і “цивілізації”, яких існує 21 в 16 регіонах. Тойнбі припускав, що на одній території можуть виникнути послідовно 2–3 цивілізації, які в такому разі мають назву “дочірніх” (наприклад, шумерська і вавилонська цивілізації в Месопотамії, мінойська і еллінська на Балканському півострові).

Згідно з А.Тойнбі, розвиток суспільств відбувається через мімесис, тобто наслідування. У примітивних суспільствах наслідують старих і пращурів, що робить ці суспільства статичними, а в “цивілізаціях” – творчих особистостей, що створює динаміку розвитку. Тому головною проблемою історії є пошук фактору динамізму. Тут Тойнбі пропонує досить оригінальну, на нашу думку, ідею: “Людина досягає цивілізації не внаслідок біологічного дарування (наслідування) або легких умов географічного оточення, а як відповідь на виклик у ситуації особливого затруднення, що запалює її на величезне зусилля” [11, 113–119].

Людина – істота соціальна і її соціальне “я” реалізується тільки через етнічні колективи. І саме через етнічні колективи відбувається зв’язок людини з природним середовищем. Отже, саме через ланцюг соціум – етнічний колектив – навколишнє середовище відбувається зв’язок (у центрі якого міститься “половинчата” людина, бо природа знаходиться вже в самій людині) між *homo sapiens* і природою. Тому можна зробити висновок: етнос – це явище природи. А тому будь-який процес етногенезу, поряд із соціальним, має і природний аспект.

Гумільов відзначає, що тварини цілком залежать від навколишнього середовища і кліматичних умов: “... ведмідь ніколи не полізе в пустелю, бобер не полізе на високу гору” [2, 179–180]. Людина у цьому відношенні – виняток, оскільки має високу адаптаційну здатність. Але дослідник розглядає людство як єдиний вид, цілком відкидаючи фактор соціальної адаптації, а саме – заперечує політичну нерівність в адаптації різних народів на одній і тій самій території.

На відміну від тварини, людина, заселяючи новий географічний регіон (і, тим самим, змінюючи свій природний біогеоценоз), змінює не анатомію або фізіологію свого організму, а стереотип поведінки. А це означає, що людина створює новий етнос.

Отже, безпосередній і опосередкований вплив ландшафту на етнос не викликає ніякого сумніву. Більше того, на етнічні процеси ландшафт впливає примусово.

М.І. Конрад твердить, що “становлення” людства пов’язане не лише з природними впливами,.. а і з особливим спонтанним розвитком техніки і соціальних інститутів” [12, 53].

Таким чином, суспільно-економічний розвиток через формації не тотожний етногенезу, вони є сутнісно різними процесами, які відбуваються в географічному середовищі. Техно- і соціосфери не належать до географічного середовища, хоча постійно з ним взаємодіють. Тому на “первісний” стереотип поведінки впливає суто географічне середовище. Людина не тільки пристосовується до ландшафту, а й пристосовує ландшафт до своїх потреб. А це означає, що шляхи через різні ландшафти їй проклали не лише адаптивні, а і творчі можливості.

Доречно звернутися до “Політичної географії” Ратцеля, щоб якомога більше прояснити зазначене вище. Ратцель показує, що ґрунт є основою, незмінною даністю, навколо якого обертаються інтереси народів. Рух історії визначено ґрунтом і територією.

Ратцель доходить еволюціоністського висновку, згідно з яким “держава є живим організмом”, але таким організмом, який прив’язаний до ґрунту. Продовжуючи думку Ратцеля, можна сказати, що держава складається з територіального рельєфу і масштабу, а також з їх осмислення народом. Таким чином, у державі відображається об’єктивна географічна даність і суб’єктивне загальнонаціональне осмислення цієї даності, що має своє відображення в політиці.

Отже, на стереотип поведінки етносів (а вже було зазначено, що він постійно змінюється) безпосередньо впливає географічне середовище. Етноси на всіх стадіях свого розвитку розглядаються як організми, які з неодмінністю зберігають зв’язок із ґрунтом, і тому мають досліджуватися і з географічної точки зору. Аналогічно і держави: як показує історія, держави розвиваються на просторовій основі, дедалі більше зливаючись із нею і скористовуючись все більшою і більшою її енергією. Таким чином, держава, як і етнос, є просторовим явищем, яке керується і живиться цим простором. А тому робити опис, порівнювати, вимірювати їх має політична географія.

За поясненням цих понять знову звернемося до Ратцеля: “Держава вписується в низку явищ експансії життя, будучи найвищою точкою цих явищ” [13, 14]. Таким чином, просторова експансія етносу і держави є природним життєвим процесом, подібно до зростання живих організмів (на це, до речі, вказує і Дюркгейм).

Звичайно, “простір” не можна розглядати в буквальному розумінні. Кожний етнос (як і соціоорганічний організм) має свій особливий “життєвий простір”, без якого він не здатний існувати. Цей “життєвий простір” і є зоною конфліктів між етносами і, особливо, соціорами (соціоісторичними організаціями), як це зазначено у Ю.Семенова. Вже було доведено, що етноси не мають чітко виражених ознак, а тому конфлікти між ними можуть виникати і з інших, глибших причин. Однак територія все одно лишається для етносів підвалиною їхнього існування. Інша справа – держава. Кожна держава має чітко визначені кордони і охорона цих кордонів – головне завдання будь-якої держави (тут йдеться не лише про військову охорону, а також і про економічну, мовну, енергетичну тощо). Тільки у межах кордонів певної держави може відбуватися міжетнічний вплив наявних у державі народів. Без політичного впливу в багатоетнічних державах між етносами починається процес “бродіння”, що, здебільшого, спричинює війну і розпад такої держави. У моноетнічних державах через відсутність політичного впливу можуть утворитися конвіксії, які, своєю чергою, сприяють утворенню субетносів, а це за сприятливих умов також може призвести до розпаду держави. Тому охорона своїх кордонів, а також поширення впливу на сусідні соціори є природними процесами і відбуваються об’єктивно, незалежно від політики будь-якої держави.

Як і у людей, у етносів є батьківщина. Батьківщиною етносу є поєднання ландшафтів, де він вперше склався у нову систему.

Батьківщиною держави є ті політичні утворення, які сприяли її утворенню. Зазвичай, ці політичні утворення прив’язані до географічного простору “нової держави”, але іноді бувають і винятки (наприклад, колонізація). Ф.Моро-Дефарж відзначав щодо цього: “Держава складається як організм, прив’язаний до певної частини поверхні землі... Найважливішими характеристиками є розміри, місцезрештування і кордони. Далі йдуть типи ґрунту разом із рослинністю, іригація і, нарешті, співвідношення з іншими конгломератами земної поверхні, і, насамперед, з прилеглими морями і незалежними землями, які, на перший погляд, не становлять особливого політичного інтересу. Сукупність усіх цих ознак становить країну” [13, 19].

Тобто, вплив ландшафту на етнічні колективи є безпосереднім. До речі, цього висновку дійшов ще 1922 р. Л.С. Берг щодо всіх організмів, зокрема й людей: “Географічний ландшафт впливає на організм примусово, наскільки це допускає організм виду” [14, 180–181]. На це також вказував і П.К. Савицький, який дав назву географічному ландшафту – “місцерозвиток”.

Однак, не будь-яка територія може стати місцерозвитком. Так, Гумільов відзначає, що на просторі суцільної тайги від Онезького озера до Охотського моря не виникло жодного народу, жодної культури. Все, що там є і було, привезене з півдня або півночі. Суцільний степ теж не дає можливості розвитку.

Справжнім місцерозвитком є території сполучення двох і більше ландшафтів. Це стосується не лише Євразії, а й усієї земної кулі загалом. В Євразії основні процеси етногенезу виникли:

- а) у східній частині – при сполученні гірського і степного ландшафтів;
- б) у західній – лісового і лугового;
- в) на півдні – степового і оазисного;
- г) на півночі – лісотундри і тундри.

У тих місцевостях, де кордони між ландшафтними регіонами аморфні, переходи від одних географічних умов до інших повільні, процеси етногенезу відбуваються менш інтенсивно. Це можна простежити на прикладах багатонаціональних країн. Так, у Росії, Індії, Іспанії ландшафтні регіони мають чіткі межі переходів, а тому і більш різномірний спектр етно- і геополітичного розмежування етносів. Більше того, у гірських регіонах земної кулі етноси мають значно агресивніший характер поведінки. Мабуть, це склалося історично і пов'язане з формою діяльності цих народів (згідно з Тойнбі, “виклик природи”). І справді, переважна більшість міжетнічних конфліктів відбувається в гірських регіонах.

Таким чином, однорідний ландшафтний ареал стабілізує розміщені на ньому етноси, різномірний – стимулює зміни, які сприяють появі нових етнічних утворень.

Але тут постає питання: поєднання ландшафтів і є причиною етногенезу чи лише сприятливою умовою для цього? Невже тільки ландшафт формує (чи вирішально формує) геополітичну свідомість у біосоціальної істоти? Відомий радянський географ і етнолог В.І. Козлов відзначає щодо цього: “Етногенез не локалізувався в якихось не багатьох особливих ландшафтах, а фактично відбувався в усіх сферах ойкумени, хоча в певних випадках природні умови могли дещо прискорити або затримати перебіг етнічних процесів” [15, 9–10]. Поява нового етносу (а це є, водночас, і появою нової системної цілісності) завжди пов'язана з руйнуванням старих етносів, які належать до цього самого географічного регіону, і ці старі етноси відносяться до нових як етнічні субстрати. Для того, щоб вижити у ворожому біологічному середовищі, етносу потрібно максимально мобілізувати свої потенційні ресурси, а це можливо лише через чітку вертикальну централізацію, якою тут постає держава. За висловом Ратцеля, держава є не що інше, ніж “просторовий організм”. І ось такий новий “просторовий організм” намагається здійснити свою просторову експансію. Що цікаво, первісний імпульс експансії приходить з-поза меж етносу і держави. Експансія провокується іншою державою (чи територією, якщо етноси ще не сформували держави або взагалі існують у бездержавному стані) з явно нижчим рівнем цивілізації.

У кожній державі наявна тенденція до асиміляції або абсорбції слабших етносів, що, своєю чергою, підштовхує державу до розширення своєї території. Але це в жодному разі не спричинює появу нового етносу. Навпаки, асиміляція призводить тільки до виродження попередніх етносів. Тому для здорового існування двох або більше етносів потрібна не асиміляція, а, скоріше, культурне співіснування, яке на державному рівні організації етносів можливе найбільш ефективно у вигляді федерації. Федерація може не лише бути гарантом мирного співіснування народів, а й максимально задовольняти інтереси консорцій і конвіксій, які, як ми пам'ятаємо, за певних історичних умов можуть перетворюватися на субетноси.

Деякі автори (зокрема, Ратцель і Гегель) твердять, що протяжність держав збільшується відповідно до розвитку їхньої культури. З цим, на нашу думку, погодитися не можна. Кордони будь-якої держави є не чим іншим, як єдиною природною умовою виживання етносу. Вони є сталою домінантою, тобто з порушенням кордонів зникає

держава і сусіди швидко заповнюють новостворений вакуум. Звичайно, етнос у такій ситуації не зникає (у світі існує більше 2000 народів і лише близько 200 країн). Але етносу доводиться змінювати свій стереотип поведінки, що, своєю чергою, призводить до зміни і самого етносу.

Однак не можна також розуміти просторове зростання (експансію) держави буквально, хоча б тому, що в сучасних умовах територіальне зростання держав майже неможливе. Експансія держави виявляється у самих різних сферах її розвитку – ідеології, виробництві, комерційній діяльності, політичному і культурному впливі тощо. Саме через таку форму експансії держава має можливість розширюватися, абсорбуючи політичні одиниці меншої важливості.

Тому на появу етносів впливають не лише “чисті ландшафти” (які не зазнали впливу людини, оскільки таких сьогодні майже немає), а, насамперед, антропогенні ландшафти. Сільське господарство змінює флору і фауну, архітектура стає важливим елементом рельєфу, спалювання вугілля і нафти впливає на склад атмосфери. Отже, не тільки ландшафт впливає на стереотип поведінки людини (чим і змінює її), а й людина у складі етносів впливає на ландшафт.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артамонов М.И.* Опять “герой” и “толпа” // *Природа*. – 1971. – № 2.
2. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. – М., 1994.
3. *Гегель Ф.* Философия истории // *Гегель Ф.* Соч.: В 14-ти тт. – М., 1935. – Т. 8.
4. *Рогинский Я.Я., Левин М.Г.* Основы антропологии. – М., 1955.
5. *Тимофеев-Релевский Н.К.* Микроэволюция. Элементарные явления // *Ботанический журнал*. – 1958. – Т. 43. № 3.
6. *Широкогоров С.М.* Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений // *Изв. Восточного факультета Дальневосточного ун-та (Шанхай)*, 1923, XVIII т.к. Предисловие.
7. *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. – М., 1973.
8. *Бромлей Ю.В.* Этнос и эндогамия // *Советская этнография*. – 1969. – № 6.
9. *Гумилев Л.Н.* Этнос и категория времени // *Доклады Географического общества СССР*. – Вып. 1970.
10. *Неру Д.* Открытие Индии. – М., 1955.
11. *Тойнби Д.* Постигание истории // *Тойнби Д.* Избранное. – М., 2006 .
12. *Конрад Н.И.* О рабовладельческой формации // *Конрад Н.И.* Восток и Запад. – М., 1966.
13. *Моро-Дефарж Ф.* Введение в геополитику. – М., 1996.
14. *Берг Л.С.* Номогенез. – Пг., 1922.
15. *Козлов В.И.* Этнография и география // *Советская этнография*. – 1973. – № 1.